

УДК 81-115

Еволюція мовних станів і теорія субстрату

Храбскова Д.М.

*Таврический национальный университет им. В.И. Вернадского,
г. Симферополь, Украина*

У представленому дослідженні сформульовано теоретичне підґрунтя до розкриття механізмів еволюції мовних станів західноєвропейського комунікативного ареалу. На основі синтезу студій представників класичної та сучасної типологічної лінгвістики, що осмислені крізь призму конкретних фактів з історії давніх мов, запропоновано схему, у межах якої мовна еволюція відбувається за строго підпорядкованою ієрархічною послідовністю. Складовими цієї схеми є такі процеси як схрещення та змішування мов, наслідком котрих, у свою чергу, стають явища субстрату, суперстрату та адстрату.

Ключові слова: мовна еволюція, комунікативний ареал, мовна сім'я, змішування та схрещення мов, субстрат.

Інтерес сучасної гуманітарної думки до історії мов Західної Європи актуалізується у розвідках, присвячених вивченню діахронної структури кельтської, італійської та протогерманської груп індоевропейської етнолінгвістичної сім'ї. Приймаючи у даному контексті вказані мовні групи за похідні для усіх сучасних західноєвропейських мов, вельми важливо зважати на роль і місце античних лінгвокультур (грецької та латинської) у процесі формування лінгвістичної картини західноєвропейського етнокультурного ареалу.

Мета представленого дослідження постає у побудові ієрархічної схеми механізмів мовної еволюції. Задля досягнення зазначеної мети під час студій було вирішено такі завдання: синтезоване осмислення теоретичної спадщини діахронної та контактної лінгвістики крізь призму конкретних явищ в еволюції мов західноєвропейського етнокультурного ареалу, розмежування і класифікація термінологічних одиниць сучасної теорії еволюціоністики, розробка єдиного концептуального підходу до використання лінгвістичних, етнографічних, історичних, культурологічних методик до вивчення мовних станів.

Кожен конкретний етап розвитку певної природної мови треба розуміти як наслідок зсувів етногенетичного характеру. О.Б. Ткаченко підкреслює, що саме в процесі етногенезу унаочнюється стійке поєднання історії мови з історією народу. У тому ж самому руслі розгортаються наукові міркування іншого українського мовознавця – О.І. Чередниченка, який зауважує, що „будь-яка мова є чи не найголовнішим охоронцем культури народу – її носія” [17, с. 9], а також чи не найголовнішою з її ідентифікаційних рис. Водночас мова, як і культура, не складає замкненої системи. Її сутність не виключає можливості проникнення чужорідних елементів, які згодом повинні асимілюватися або бути відторгненими системою.

В останні десятиліття особливої наукової новизни набули проблеми мовних змішувань та розвитку в окремих етносів мішаних культур. Сучасна Європа керується принципами єдності так само, як і століття тому. В 1924 р. М.С. Трубецької, пере-

буваючи в еміграції у Празі, розмірковує про моральний статус доленосних жадань європейської спільноти: „Вона докладает всіх можливих зусиль до того, щоб вирівняти та ліквідувати індивідуальні відмінності між націями світу; до того, щоб скрізь установити однакові рівні життя, соціально-політичної організації та однакові поняття [...]; підриває самобутні духовні основи, які кожна нація продукує в своєму житті та своїй культурі [...]; неухильно й стрімко наближається до [створення] нової Вавилонської вежі” [15, с. 52]. Прагнення єдності, безперечно, є позитивним проявом свідомості людства. Але шляхи до її досягнення можуть бути й хибними. Єдина європейська нація, мова, культура представляються, на перший погляд, цікавою перспективою, проте результат цього прагнення зафіксовано в історичних подіях 1939-1945 років. Європа і раніше експериментувала подібним чином. Римська імперія з її високорозвиненими культурою і мовою, з її бездоганною соціальною і військовою організацією мала всі підстави для досягнення бажаного результату. Однак асиміляція римлянами галльської, іберської, дакської мов (а отже і культур) призвела до появи так званих територіальних варіантів народної латини (*lingua rustica*). Кожна з асимільованих мов надала латині щось своєрідне, суто індивідуальне. Ці індивідуальні риси були нездатні одночасно співіснувати в одній системі латинської мови. Забагато чужорідних елементів, забагато суперечностей – і латинська мова, як і латинський народ, були знищені зсередини.

Еволюційні закони функціонують таким чином, щоб завжди підтримувалося існування декількох (багатьох) етносів, розмежування котрих здійснюється завдяки відмінностям, притаманним мовам та культурам кожного з них. Найчастіше поміж мовами не існує чітких меж, одна мова непомітно переходить в іншу. Факт еволюції мови не настільки очевидний, як може вважатися на перший погляд, тому що мова змінюється достатньо повільно. Наприклад, занепад вавилонської мови продовжувався з II ст. до н. е. до III ст. н.е. Німецький асиріолог Е. Кленгель-Брандт наводить таку характеристику вказаному періоду: „Мешканці, які залишилися, будували собі маленькі примітивні оселі, загалом із залишків колишніх будівель. Багато з деколи густонаселених місць обезлюдили, перетворилися на цвинтарі чи завалища [...] Нащадки колишнього вавилоно-арамейського населення або співіснували з чужинцями, або залишили ці місця, або були вивезеними до інших країн. Місто все більше походило на парфянське поселення з потужним впливом грецької культури. Лише небагато хто володів вавилонською мовою” [цитуються за Л.С. Клейн: 7, с. 138].

Мови не здатні змінюватися, як монархи. Неможливо в певний історичний момент сказати: *le roi latin est mort, vive le roi français* (король „латинської” помер, хай живе король „французької”). Однак на території розповсюдження латинської мови з'явилися французька, іспанська, італійська тощо, а сучасний китаєць навряд чи без спеціальної підготовки зрозуміє давньокитайський текст. Мова здатна варіювати в часі через зміни соціального порядку, саме як і завдяки багаточисельності та надлишковості її структурних елементів.

Сьогочасна наука не має жодного підтвердження припущенню про те, що в якийсь певний історичний момент існував лише один етнос, чи то одна мова. Навіть біблійне свідчення про це може розглядатися як суперечливе. Егоцентризм – одна з головних рис свідомості стародавніх народів. Можливе й інше пояснення біблійного міфу. Наприклад, шумери вважали, що тільки та система знаків, акустична і графічна, якою володіють вони, має підстави називатися мовою. Такої ж думки дотримувалися й їхні сусіди: сирійці, фінікійці, навіть хети. Продовжувалося вказане домінування саме доки акадці не „позичили” в шумерів, вдосконалили і розповсюдили ідею та принципи графічного зображення звуків мови. Погоджуючись з Р.О. Будаговим, „треба перебувати на певному ступені культурного розвитку”, щоб цілком усвідомити факт

існування інших (не тієї, якою „я” розмовляю з сусідами, друзями, трактирником [...]) мов [3]. Карл Лисий та Людовик Німецький в 842 році це розуміли, тому і проголосили „Страсбурзькі клятви” двома мовами. Але чи усвідомлювали вони факт існування багатьох мов? Навряд чи. Вказаний факт не було до кінця усвідомлено ані в XI ст., коли не здавалося дивним, що всі герої епосу про Роланда розмовляють лише французькою, навіть посланець до армії сарацин Ганелон; ані в XVII ст., коли іспанські герої корнелєвської трагедії „Сід” спілкувалися досконалою французькою мовою [3]. Дійсно, що окремі представники людства усвідомлювали існування численної кількості мов у світі. Сьогодні „Страсбурзькі клятви” зрозумілі багатьом із нас завдяки історичному Нітхарду (*Nithard*), котрий зафіксував їх у трьох варіантах: старофранцузькою, давньоверхньонімецькою та латинською мовами. Саме для того, щоб їх нащадки не втратили цінностей шумерської культури, вавилонські писарі переписували більшу частину шумерських зводів, розділяючи тексти на певну кількість стовпців таким чином, щоб шумерське слово супроводжувалося відповідним акадським з частими примітками про те, як слід вимовляти шумерське слово. Однак лише в першій чверті XIX ст. має місце корінний злам в колективній свідомості людства: факт різноманітності мов у світі визнається аксіомою. Починається ера наукового дослідження цієї мовної різноманітності.

Саме з указаних часів природа мовної еволюції стає предметом лінгвістичних досліджень. На питання, яким чином відбуваються мовні зміни, відповідає історія окремих мов. Загальні тенденції в розвитку мови ґрунтуються на зафіксованих фактах мовних змін. При цьому зважається на те, що процес мовної еволюції не є позбавленим прискорень та сповільнень, раптових стрибків і зупинок. Історія вивчення природних мов (німецької, французької, англійської тощо) надає можливість класифікувати мовні зміни за трьома характеристиками:

- залежно від швидкості проходження – *швидкі та повільні*;
- залежно від ступеня усвідомлення носіями мови – *малопомітні та легкосприйнятні*;
- залежно від рівня впливу на мовний код – *глибинні та поверхневі, систематичні та нестійкі*.

Всі три характеристики перебувають у відносинах системної залежності. Найчастіше, якщо зміна повільна – вона малопомітна, глибинна та систематична. І навпаки, швидкі зміни – легкосприйнятні, поверхневі та нестійкі. Нововведення другого типу властиві лексичному рівню мови. Перші – характеризують фонологічний рівень. Якщо в лексиці та семантиці розвиток інновацій може бути доступним практично візуальному спостереженню, то граматику вимагає більш складних методів реєстрації та контролю, не кажучи вже про фонетику і фонологію.

Лінгвісти пропонували та продовжують розробляти чимало теорій стосовно природи процесу мовних змін. С.В. Семчинський причини їх класифікує як „позамовні та мовні, котрі, в свою чергу, поділяються на зовнішні і внутрішні” [12].

У дослідженнях, присвячених еволюційним процесам на будь-якому мовному рівні, окремої уваги потребує вивчення фактору мовних контактів. Останні слід розглядати як зовнішньомовні чинники, що приводять до серйозних змін в структурі мови взагалі і, певною мірою, до суттєвої перебудови фонологічних систем. Так, наприклад, проникнення германських племен на територію Романської Галлії викликало появу в фонологічній системі галло-романської мови приголосних германського походження: аспіративного [h] (*hanka > hanche*) і фрикативного сонанта [w] (*vasua non vaqua*).

У найбільш загальному розумінні, *мовні контакти* є процесом взаємодії і взаємовпливу мов, який виникає внаслідок контактування колективів, що спілкуються цими мовами. Проявлення феномену мовних контактів є найбільш вираженим в пев-

них географічних ареалах і зумовлюється специфікою етнічних, історичних та соціальних обставин. Термін „мовний контакт” („langue(s) en contact”) вперше був запропонований А. Мартіне на початку 50-х років ХХ ст. Проте поширеного застосування йому надав У. Вайнрайх, чия монографія „Languages in Contact” („Мовні контакти”) була видана в 1953 р. в першому номері „Публікацій Нью-Йоркського лінгвістичного гуртка” [4].

Відповідно до теоретичних розвідок українського мовознавця М.П. Кочергана, мовні контакти мають місце:

- в разі загарбання території і поневолення корінного етносу;
- коли на одній території мирно співіснує різномовне населення;
- коли різномовне населення живе на сусідніх територіях;
- коли населення вступає в різноманітні стосунки з населенням іншої країни;
- коли засвоюється інша мова в процесі навчання [8].

Кожен із наведених чинників мовних контактів має наслідком суто окреслений тип взаємодії мов: змішування мов або поглинання однієї мови іншою, субстратних, суперстратних та адстратних явищ, формування мовних союзів тощо.

У межах теорії еволюціоністики і порівняльно-історичного мовознавства особливої уваги потребує процес *схрещення мов*, наслідком якого постають субстратні та суперстратні структури. Схрещенням, з лінгвістичної точки зору, є глибокі зміни структури мови-переможниці, тобто зміни в морфології, синтаксисі та фонетиці; це порушення внутрішніх законів розвитку мови [14]. Тому, як указує М.П. Кочерган, в жодному разі не можна факти лексичного запозичення тлумачити як явище схрещення [8].

За активного і тривалого контактування, яке на думку О.Б. Ткаченка, стає можливим лише у разі експансії однієї з мов на територію розповсюдження іншої мови, відбувається процес схрещення мов (через етапи взаємозв'язку та взаємозалежності) і, як наслідок, формується нова мова [14]. Основу такої мови складає одна з контактуючих мов (мова-переможниця). Інша (переможена) мова залишає „сліди” в новоутвореній мові, які називають *субстратом* і *суперстратом*. *Причиною появи субстратів і суперстратів слід вважати лише ті мовні контакти, які пов'язані зі зміною мови.*

Таким чином, мовний *субстрат* (від лат. sub “під” і stratum “шар, пласт” термін уведений в науковий обіг Г.І. Асколі) можна визначити як сукупність рис (елементів) мовної системи, яка не виводиться із внутрішніх законів розвитку даної мови, але ж походить від мови, розповсюдженої раніше на даній лінгвогеографічній території [8]. Як приклад доречно навести кельтський субстрат в англійській і французькій мовах: синтаксичною калькою з кельтських мов є за своїм походженням система граматичного часу Continuous, яка є відсутньою в інших германських мовах; у французькій мові, що застосовує латинську десяткову систему, трапляються елементи галльського двадцятирічного числення: quatre-vingt „80”, тобто „4x20”. Водночас, лексичні елементи субстратного типу є небагаточисленними, що вказує на меншу престижність і соціальну значущість кельтських мов у порівнянні із латинською, яка на ті часи завойовувала ареали розповсюдження сучасних англійської і французької мов. У переважній більшості кельтський субстрат слід шукати в топоніміці, яка історично пов'язана із гідронімікою або етнімікою та побутовій і аграрній лексиці:

- dun – „пагорб”, „фортеця” > Llyn-dun – „фортеця біля річки” (> лат. Londinium) – Лондон;
- beal feirsde – „бід піщаної мілини” > Belfast;
- uisge – „вода” > whisky – „віскі”;
- iron – „залізо”;
- bannock – „хлібина”;
- cradle – „колиска”;

- Lug – „ворон”, „Луг” (один із найповажніших богів у кельтській міфології) + dun > лат. Lugdunum > франц. Lyon – Леон;
- Paris – Париж (місце розселення кельтського племені парізіїв);
- alauda > alouette – „жайворонок”;
- carruca > charrue – „плуг” та ін.

Латинська мова, яка витіснила у західній частині Імперії такі мови як іберську, галльську, оскську, умбрську, етрусську, ретську, дако-мезійську, тим не менш не була здатною бодай потіснити грецьку, яка представляла цивілізацію, що за своїм розвитком не поступалася (а подекуди й перевершувала) римську: римська імперія була офіційно двомовною державою. Досліджуючи вплив латинської на мови германських племінних угруповань, а також грецької мови на увесь західноєвропейський ареал, слід вказати на явище лінгвістичного *адстрату*. Термін, запропонований італійським лінгвістом М.Дж. Бартолі, – адстрат – уживається для визначення сукупності рис мовної системи, які з’явилися внаслідок впливу однієї мови на іншу в умовах тривалого співіснування і контактів сусідніх народів. На відміну від субстрату і суперстрату цей тип мовної взаємодії є нейтральним: при ньому не відбувається асиміляції етносу і розчинення однієї мови в іншій [14]; за словами М.П. Кочергана, це своєрідний прошарок між двома мовами [8].

О.Б. Ткаченко у теоретичному розділі праці „Исследования по мерянскому языку” докладно обґрунтовує загальнолінгвістичний висновок про те, що витіснення однієї мови іншою стає можливим лише у разі, коли між суспільствами, які уживають дві мови і опинилися через експансію однієї із них на спільній державній території, існує надто велике та стійке розходження у їхньому розвитку; причому рівень розвитку (політичного, економічного, культурного) одного із суспільств значно перевищує рівень іншого, створюючи таким чином цілу низку переваг для тих, хто є носієм його мови, а отже ототожнюється із цим титульним суспільством [14]. Подібне маємо, наприклад, на території Романської Галлії починаючи з V ст. У 497 р. германці (франки) завоювали Париж, а в середині VI ст. – найбільшу частину Галльського діоцеза (Diocesis Galliarum) – Лугдунську Галлію (Gallia Lugdunensis). Підкореній території германський народ надав нову назву – Francia – „Країна Франків”, яка збереглася до наших часів. Проте римська цивілізація значно перевершувала розвиток тогочасних варварських народів. І саме соціально-економічний і культурний авторитет усього Римського призив до того, що франки асимілювалися з місцевим галло-римським населенням, з часом утратили свою мову, залишивши у галло-романській мові певні германські (франкські) сліди: в фонологічній системі – це аспіративний [h] і фрикативний сонант [w]. У даному контексті йдеться про лінгвістичний *суперстрат*, який В. фон Вартбург розуміє як мову-надоснову, елементи якої розчинилися в мові, над якою вона нашарувалася; це структурні риси мови чужинців у мові-переможниці корінних жителів [8].

Теорія субстрату формується на початку XIX ст. у працях Я.Х. Бредсдорфа; у 60-80-х рр. удосконалюється і розповсюджується зусиллями Г.І. Асколі та Г. Шухардта; пізніше у даному напрямку працюють М.Дж. Бартолі, І.О. Бодуен де Куртене, В. Вартбург, О. Сперсен, А. Мейє, А.М. Селіщев, О.О. Шахматов.

Висновок. У підсумку слід зазначити, що мовна еволюція відбувається за строго підпорядкованою ієрархічною схемою. Складовими цієї схеми є такі процеси як схрещення та змішування мов, наслідком яких, у свою чергу, стають явища субстрату, суперстрату та адстрату, у такому випадку йдеться про власне мовну еволюцію, тобто поступову трансформацію однієї мови в іншу; коли ж має місце феномен мовного союзу, можна казати лише про розширення ареалу певних мов, мовний контакт та розвиток поліваріантної структури.

У межах порівняльно-історичної доктрини запропоновано чимало теорій відносно підпорядкування й історичного співвідношення індоєвропейських мов, кожна із них обґрунтовується у працях теоретиків-класиків даного напрямку: Дж. Бонфанте, Б. Дельбрюка, А. Лескіна, А. Мейс, М. Мюллера, А. Шлейхера. У схематичному вигляді ієрархію мов індоєвропейської сім'ї найбільш наочно представив Е. Лоттнер ще у 1858 р. Єдиним недоліком схеми, викладеної на малюнку 1 [цитується за В. Порцигом: 10], можливо вважати відсутність, ще не відкритих у ХІХ ст., хетської і тохарської мов, мал. 1.

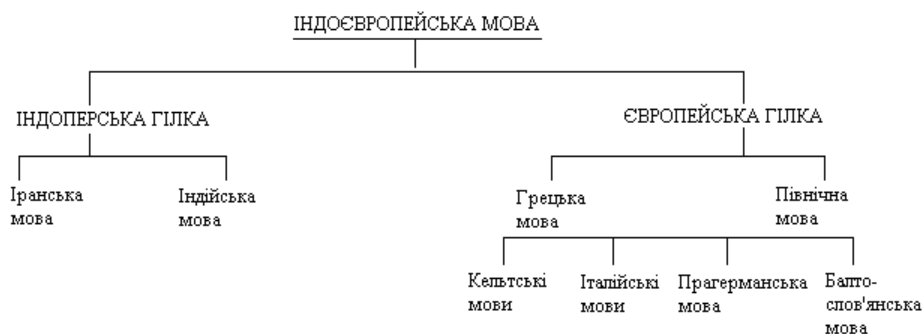

Рис. 1. Ієрархія індоєвропейських мов за Е. Лоттнером

Докладний аналіз усіх існуючих теорій і власний погляд на членування індоєвропейської мовної області представлено в монографії німецького вченого В. Порцига [10], яку приймають за фундаментальну працю у межах сучасного порівняльно-історичного мовознавства.

Водночас і на сьогодні дискусійним залишається питання про місце грецької мови у родовідному дереві індоєвропейської мовної сім'ї. Реконструкція комунікативної системи італо-грецької (так званої „пеласгзької“) мовної єдності або ж наукове обґрунтування архаїчності грецької мови у порівнянні із кельтськими, італійськими, прагерманською та балто-слов'янською складають актуальну проблематику сучасної компаративної лінгвістики.

Список літератури

1. Алисова Т.Б., Репина Т.А., Таривердиева М.А. Введение в романскую филологию / Т.Б. Алисова, Т.А. Репина, М.А. Таривердиева. – М.: Высшая школа, 1982. – 342 с.
2. Богородицкий В.А. Введение в изучение современных романских и германских языков / Василий Алексеевич Богородицкий. – М.: Лабиринт, 2003. – 192 с.
3. Будагов Р.О. Язык и культура / Р.О. Будагов. – Хрестоматия в трех частях. Учебное пособие. – Ч. 1. – М.: Добросвет, 2001. – 192 с.
4. Вайнрайх У. Языковые контакты / Уриэль Вайнрайх. – К.: Высшая школа, 1979. – 263 с.
5. Жлуктенко Ю.О., Яворська Т.А. Вступ до германського мовознавства / Юрій Олексійович Жлуктенко, Тамара Андріївна Яворська. – Київ: Вища школа, 1986. – 232 с.
6. Иванов Вяч. Вс. Общеиндоевропейская, праславянская и анатолийская языковые системы / Вяч. Вс. Иванов. – М.: Наука, 1965. – 298 с.
7. Клейн Л.С. Древние миграции и происхождение индоевропейских народов / Л.С. Клейн. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2007. – 226 с.
8. Кочерган М.П. Загальне мовознавство / Михайло Петрович Кочерган. – Київ: Академія, 2003. – 464 с.
9. Мейс А. О развитии языков от эпохи первоначальной общности до исторической эпохи / А. Мейс // Общее языкознание. Хрестоматия. – Минск: Высшая школа, 1976. – С. 164-172.

10. Порциг В. Членение индоевропейской языковой области / Вальтер Порциг. – М.: УРСС, 2003. – 332 с.
11. Сафронов В.А. Индоевропейские прародины / В.А. Сафронов. – Горький: Волго-Вятское книжное издательство, 1989. – 398 с.
12. Семчинський С.В. Семантична інтерференція мов / С.В. Семчинський. – К: Вища школа, 1974. – 255 с.
13. Тищенко К. Метатеорія мовознавства / Костянтин Тищенко. – К.: Основи, 2000. – 350 с.
14. Ткаченко О.Б. Мова і національна ментальність / Орест Борисович Ткаченко. – Київ: Грамота, 2006. – 240 с.
15. Трубецкой Н.С. Мысли об индоевропейской проблеме / Н.С. Трубецкой // Избранные труды по филологии. – М.: Наука, 1987. – С. 44-59.
16. Трубецкой Н.С. Фонология и лингвистическая география / Н.С. Трубецкой // Избранные труды по филологии. – М.: Наука, 1987. – С. 31-36.
17. Чередниченко О.І. Багатомовність і концептуальна картина світу / О.І. Чередниченко // Загальне мовознавство. – Київ: Видавництво НАНУ, 2002. – Вип. 32. – С. 7-10.
18. Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию / Гуго Шухардт. – М.: УРСС, 2003. – 291 с.
19. Ascoli G.I. Archivio Glottologico Italiano / G.I. Ascoli. – Roma, Torino, Firenze: Ermanno Loescher, 1886-1888. – 485 p.
20. Renfrew A.C. Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins / A.C. Renfrew. – London: Pimlico, 1987. – 380 p.

Храбскова Д.М. Еволюція мовових станів і теорія субстрата // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации» Том 26 (65). № 1 – С.310-316

В представленном исследовании сформулировано теоретическое обоснование для раскрытия механизмов эволюции языковых состояний западноевропейского коммуникативного ареала. На основе синтетического осмысления результатов исследований представителей классического и современного типологического языкознания, которые интерпретируются сквозь призму конкретных фактов из истории древних языков, в работе предлагается схема развития языковой эволюции в пределах конкретной коммуникативной зоны, сформировавшейся на территории античной Европы: смешение / скрещивание.

Ключевые слова: языковая эволюция, коммуникативный ареал, языковая семья, смешение и скрещивание языков, субстрат.

D. Khrabskova The evolution of language and the theory of the substrate // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Philology. Social communications. – 2013. – Vol. 26 (65). No 1 – P.310-316

Interest on the part of the modern humanitarian science to the history of the languages of Western Europe is actualized in the research on the diachronic structure of Celtic, Italic, and Protogermanic groups of Indo-European ethno-linguistic families. Noting in this context the specified language groups as the source of all modern Western European languages, it is important to pay utmost attention to the role and place of the ancient linguocultures (Greek and Latin) in the process of the formation of the linguistic picture of Western Europe ethno-cultural area. The study considers and analytically interprets the provisions of the theory of the language evolution, which was developed by both foreign and domestic linguists: R. Budagov, V. Porcig, O. Tkachenko, N. Trubetskoy, K. Tyschenko.

The study is the theoretical basis for the understanding of the mechanism of evolution of the linguistic situation of Western European communicative area. On the basis of synthetic thinking studies of classical and modern typological linguistics that are interpreted through the prism of the specific facts of the history of ancient languages, the authors a scheme of development of language evolution within a particular communicative zone formed on the territory of ancient Europe: mixing / hybridization.

Keywords: language evolution, communicative area, language family, mixing / hybridization, substrate.

Поступила до редакції 24.04. 2013 р.